

Teološki rezime i poratnih vremena

Ivan Šarčević: "Teološki pogledi u višeetničkom kontekstu", Tešanj - Rijeka, 2022.

Piše: ENES KARIĆ

Zbornik rasprava, predavanja, govora, izlaganja. U izdanju Centra za kulturu i obrazovanje u Tešnju i Exlibrisa u Rijeci lani je objavljena knjiga "Teološki pogledi u višeetničkom kontekstu" fra Ivana Šarčevića (rođen 1963), profesora na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, katoličkog teologa, svećenika, teoretičara i na svoj način angažiranog intelektualca. Ova knjiga kazivana je ili na/pisana u jednom dugom platnu vremena, od 1998. do 2022. godine. Predavanja, saopćenja, govori, eseji - prije svoga smirenja u ovoj knjizi - objavljeni su separatno u različitim publikacijama, najčešće u časopisu Bosna franciscana, jedan

od eseja i u gradačaćkom Diwanu te drugim zbornicima ili na elektronskim stranicama, kako to autor uredno naznačava na kraju svakog poglavlja. Neka poglavlja već na svome početku sadrže prigodne informacije o tome gdje su kazana i kojim povodom.

Ukratko, knjiga "Teološki pogledi u višeetničkom kontekstu" sabire i u niz dovodi sva ova predavanja, rasprave, govore i izlaganja Ivana Šarčevića. K tome, vidljivo je da se neposredni povodi pisanja i objavljivanja cjelina ove knjige prožimaju, najčešće skladno, između njezinih korica i na neki način međusobno se tumače. I kad Šarčević govori u povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine (npr. 21. novembra 2012. na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu), ili kad se obraća u povodu Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine (1. marta 2015. u Parlamentu Bosne i Hercegovine), ili, pak, kad u Domu kulture u Brčkom (1. marta 2022) govori na svečanoj akademiji u povodu Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, i tada, kao i u drugim prilikama, autor ove knjige ima u vidu glavne teme svoje knjige - Svemilosnog Boga i srdžbenu djecu Ademovu, narode i podjele, nacije i politike, vjerske zajednice i teologije, 'hajduke i akindžije', ljude i zavade.

Autor se kritički obraća 'našim' ufanjima u prošlosti koje nisu prošle, u sadašnjosti koje se traže čak u srednjem vijeku. Gotovo sve što oslovljava Šarčevićeva knjiga jeste, na neki način, ovo naše sadašnje, odviše sadašnje doba, koje već dugo traje kao jedno naše mirnodopsko mučilište bez bliske nade da će sivilo poratnih vremena otići s naših tjemena, sjahati s naših pleća. To je, naime, jedna od namisli koje nam se jave nakon što u kontinuitetu od nekoliko dana pomno pročitamo ovu Šarčevićevu knjigu i svaku njezinu fusnotu. Sreća je, pak, da ova knjiga ima i svoje mnoge vedrije stranice, ona obiluje povjerenjem u to da je moguće da bude drukčije, a to znači - bolje!

Knjiga koja oslovljava cjelinu. Krenemo li od toga da je mjestimični pesimizam ove knjige Ivana Šarčevića, o koji se tu i tamo spotaknemo, tek prolazan i nalik žedi žetelice na poslenom ljetnom danu dok joj ne dometnu krčag sa svježom vodom, itekako je vidljivo da autor oslovljava cjelinu Bosne i Hercegovine, njezine vjernike, nevjernike, sekularne, agnostike, pravoslavne, muslimane, katolike, one druge preko kojih i mi saznamo svoje identitarno mi. Ali, šta je ta cjelina Bosne i Hercegovine danas? - naći ćemo da se upravo to pita autor ove knjige, tekstem ili kontekstom njezinih stranica, ne prešućujući ni ona pitanja o BiH koja jesu ili bi mogla biti 'nemila

Autor traga za odgovorom šta je ta cjelina Bosne i Hercegovine danas

i nedraga' bilo njegovim istovjernicima ili pripadnicima drugih vjera i konfesija.

U svojim kratkotrajnim hodočašćima u prošlost, Šarčević konstatira da je Bosna i Hercegovina svoju cjelinu zaimala u svome kratkotrajnom srednjovjekovlju, Osmanska imperija tu cjelinu detektirala je u ejaletu, Austrougarska u corpus separatumu, socijalistička Jugoslavija u republici itd. Umjesto da gledanja na Bosnu i Hercegovinu nakon agresije 1992-1996. godine, u vremenima njezina bosanskohercegovačkog iscjeljenja, budu u prilog te 'svoje domovine', dolazi do destruirajućih procesa koji osujećuju mir. Oporatnom destruktivnom pribjegavanju prošlosti Ivan Šarčević piše:

"Povijest religija - udžbenici povijesti i neki katekizmi su najbolji pokazatelj - često je svjetovno-politička povijest prohujalih imperijalizama, pobjeda prijašnjih carstava, nostalgija za nekim prošlim sretnim vremenima kada su vladale (naše) teokratske države i 'svi bili sretni'. Ne samo da se boluje od 'viška' povijesti, nego se svako malo, s promjenom režima, prekravaju i notorne historiografske činjenice za dnevno-političku upotrebu." (str. 57).

Na mnogo mjesta Šarčevićeva knjiga pokazuje da se separatno recipiranje prošlosti jednako tako ogleda i u svemu drugom, na primjer u separatnom i ubogo uskogrudnom gledanju na 'tuđe' žrtve i na 'vlastite' žrtve: "Zato bezimalo empatije i današnji političari i religijski poglavari govore samo o svojim žrtvama i to opet samo unutar egoistične političke (nacionalne) računice ili bezimalo pokorničkog stava pred svetim Bogom, izjednačavaju sve krivce i sve žrtve. U biti, žrtve drugih kao da ne postoje, njih se umanjuje ili falsificira, a vlastite uvećava i 'unovčuje'. Čak ni vlastite žrtve tako ne posjeduju ime ni lice, nego su tek brojevi kojima se profitira." (56).

Ovaj navod, jednako kao i onaj maloprije, Šarčevićeva je dijagnoza dva glavna, dugo trajuća, problema poratnog vremena u Bosni i Hercegovini. Prvo, ophođenje sa prošlošću i pitanje ko je kada, u vremenima dubokih vjekova, i pod kojim vladarem ili

vlastima bio (veća) žrtva, a ko (više) privilegiran, s jedne, i, drugo, ophođenje sa sadašnjošću, to jest, ko je danas - bilo politički ili to bilo teološki - lukaviji i umješniji da svoje nedavne žrtve iskoristi za svoje sadašnje dobitke i prođe, s druge strane.

Na mnogim stranicama, i u nekoliko mahova, fra Ivan Šarčević u svojim predavanjima, raspravama, govorima, izlaganjima, oslovljava žrtve kao žrtve svih ili kao svačije žrtve, i to on čini na odgovoran i moralno razbuden način koji čitatelje ne ostavlja ravnodušnim.

Ovo ne znači da Šarčevići "Teološki pogledi u višeetničkom kontekstu" predlažu zanemarivanje objektivnih istraživanja broja žrtava, njihovih ubica, vinovnika etničkih čišćenja, to jest istraživanja obavljenih tokom dugih suđenja npr. u Haagu. Niti Šarčevići pogledi na naša različita videenja 'naših' i 'anamo njihovih' imperija i vladara sugeriraju da se ustranu stave objektivna naučna istraživanja. Tako bih ja, u plodotvornom dijalogu sa Šarčevićevom knjigom, kad god se ne slažemo 'o našim prošlostima', predložio za arbitre historičare i povjesničare strance (Nijemce, Francuze, Britance), one koji nisu 'naše gore lišće', koji na primjer smatraju da je bilo dugih perioda kad je osmanski feudalizam bio bolji /blaži/ od feudalizma protiv kojeg se, npr. digao Matija Gubec i to životom platio. To smatrati ne znači postati ili biti osmanofil ili turkofil. Također, respektabilan je broj stranih historičara koji tvrde da je Austrougarska imperija bila najbolje rješenje za Balkan 1878. godine, jer je to bila imperija vladavine prava i zakona, kako to priznaje i Mehmedbeg Kape-tanović Ljubušak (1839-1902). Ali, ovo su teme za simpozij koji bi se organizirao o ovoj knjizi profesora Šarčevića.

Ako vjerno razumijevamo Šarčevića principom e mente auctoris, i sadašnjim vremenima mnogo je preče vidati rane iz nedavne agresije i otvoriti nove projekte sporazumijevanja, bez pribjegavanja, kako autor efektno i mudro kaže, 'kultu ličnosti', 'kultu sretne prošlosti', 'kultu vječne države', 'kultu nevinog naroda', 'kultu religioznoga suprematizma'... (248-260).

Gotovo sve što oslovljava Šarčevićeva knjiga jeste, na neki način, ovo naše sadašnje, odviše sadašnje doba, koje već dugo traje kao jedno naše mirnodopsko mučilište bez bliske nade da će sivilo poratnih vremena otići s naših tjemena, sjahati s naših pleća

Iz Šarčevićevih "Teoloških pogleda u višetetničkom kontekstu" biva jasno ko se danas od bosanskohercegovačkih naroda i kolektiviteta, teologija i politika, kojem kultu više klanja i priklanja, i zašto to čini. Svoje čitateljstvo autor ohrabruje na kritiku tih kultova, pokazuje svoj moralni stav prema zlim posljedicama do kojih vode stjegonoše tih kultova u Bosni i Hercegovini.

Sa svoje strane ovdje dodajemo: I dok o ovome raspravlja, Šarčevićeva knjiga je otvorena, ona se ne gnuša spram pitanja koje sve religijske zajednice Balkana i sve nacije koje su iz njih iznikle mogu postaviti: na primjer, kako to da ni u srednjovjekovlju, a ni za dvije mrske imperije, življenje nijednog naroda nije dovedeno na puki rub opstanka?! Dočim danas, opstanak Bošnjaka u Bosni i Hercegovini opečaćen je genocidom, a Albanaca na Kosovu strašnim progonima. Opstanak ta dva balkanska naroda danas ovisi samo o jednom jedinom pitanju: Dokad će ih čuvati međunarodno vojno stražarenje?!

Kad ovo pitam, kao autor ovog prikaza računam na ljudsku dobrotu fra Ivana Šarčevića, i znam da ovim neću biti prokazan za uspostavljanje novog kulta, 'kulta straha', koji jednako tako treba izvrći kritici. Ovo tim prije što Ivan Šarčević u svojoj knjizi oslovljava fenomen 'umanjenja straha od drugog' (95). U bošnjačkoj i muslimanskoj javnosti, ako se takvo što može iz medija rekonstruirati, nije posrijedi strah od katolika i Hrvata, niti od pravoslavaca i Srba, već se radi o strahu od nacionalnih i državnih politika, Hrvatske i Srbije; od Hrvatske u manjoj, a od Srbije u najvećoj mogućoj mjeri. Ali, i ovo je jedna od tema za simpozij koji bi se organizirao o ovoj vrijednoj knjizi profesora Ivana Šarčevića.

Kako se otvoriti 'božanskome Bogu' u doba 'izlaska religije iz društvene zabrane'? Ova Šarčevićeva knjiga je svojevrsni brijetar o iskrenom vjerovanju

u dragoga Boga. I u toj svojoj dimenziji ona može probuditi mnoge iz 'dogmatskog drijemeža'. Ukazujući na to "da je bosanskohercegovački kontekst teološko mjesto..." (110), Šarčević pokazuje da je važan, premda ne i presudan, utjecaj religija i vjerskih zajednica na mir, blagostanje i prosperitet u našoj domovini, time posredno priznaje da religije i vjerske zajednice mogu pri/pomoći raspirivanju rata, nereda i haosa, mogu uništiti ono čemu svi tepamo umilnom riječju "suživot".

Šarčević dubokim uvidima i meritornim analizama prati mnogolike plime stupanja religija i vjerskih zajednica u javni prostor, sve to početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Poslušajmo ove njegove riječi:

"U svakom slučaju, nagli i ratom opterećeni preokret društveno-državnog režima imao je za posljedicu povlaštenost religije i religioznih službenika i istodobno je očitovao ne samo dijalošku nesprijetnost nego i teološku nekompetentnost većine religijskih poglavara i službenika za nove okolnosti." (91).

Šarčević tvrdi, ali i upozorava, da je tokom rata i poraća došlo do 'etnonacionalizma' kao jedne od "osnovnih oznaka bosanskohercegovačkog društva" (106), stupili smo u život pod "bukom pseudoreligijskih poluodgovora" (102), kao i do "religioznog licemjers-

U poglavlju Totalitarizam, teologija i simboli, Šarčević razobličuje "bošnjački i hrvatski totalitarizam" i izjavljuje da svaki od njih "odgovara ili parazitira na srpskom"

stva vjernika te nevjerodostojnosti teologa i njihovih religijskih institucija" (100). Nakon devedesetih godina dvadesetog stoljeća, tvrdi Šarčević, našli smo se "u zaglušujućoj buci nacionalnog tribunstva ili u bezličnom postmodernom panteonu" (98). U svemu tome zaboravljene su one važne i

preče stvari, jer, naime, "nijedna religijska institucija, i unutar njih teološka učilišta, nije učinila potrebnu teološko-katarzičnu analizu prošlosti, objektivnu valorizaciju svoje uloge u komunizmu i u prošlom ratu." (89). Iz svega ovoga Šarčević nudi izlaz u promoviranju 'teologije "božanskoga" Boga' (116). A da bi se to ikoliko realiziralo, potrebno je ostvariti "denacionaliziranje vjere", kao i "desakraliziranje politike." (116). Na eventualno pitanje zašto to uopće činiti, Šarčevićev odgovor je vrlo jasan: "Teologija ne može služiti ničijoj zemaljskoj moći." (125). Nažalost, cijelo poraće obilježeno je - kad je posrijedi teološki nauk o Bogu - djelovanjem "fanatičnih teologa", svojevrsnih "stražara pravovjerja." (95). Šarčević nastoji teologiju izvaditi iz gliba poraća i nacionalizma, poslušajmo o tome njegove riječi koje mogu opomenuti i nadahnuti i one teologe koji ne pripadaju vjeri koju Šarčević vjeruje, ali koji poštuju povjerenje u teologiju na način kako to čini i sam Šarčević: "Ima li Boga? Gdje je on? I može li se razumski opravdati vlastita vjera? Teologija danas čak nema zadaću odgovoriti na ta pitanja, koliko ih najprije osloboditi ih od zaglušujućih politikantsko-religioznih i burzovnih glasova i dati im da barem odzvanjaju u svoj svojoj težini." (58).

S druge strane, Šarčević je svjestan potrebe dijaloga teologije i znanosti, ali on priznaje da "znanosti, poput filozofije i sociologije religije, još nisu iskoračile prema uvažavanju i istraživanju religije kao neporecivog antropološkog i društvenog fenomena niti su u teologiji prepoznali potrebna sugovornika" (90). Profesor Ivan Šarčević jednako tako, i s pravom, detektira još jedan ne tako sporedan fenomen 'provale religijskog' u javnost nakon 1990. godine, on govori o fenomenu 'novovjernika' ili 'političkih novoobraćenika', za njih kaže: "Zamijenili su borbeni ateizam bojevanom političkom (nacionalnom) religijom. Antagonizam prema religiji preokrenuo se tako u antagonizam prema ateizmu, agnosticizmu i svemu što nosi oznaku liberalnoga, prosvjetiteljskog i pluralnoga u čijem liku i dolazi demokracija." (91).

Na ovoj dionici našeg osvrt na "Teološke poglede" u višetetničkom kontekstu dobro je još jednom spomenuti riječ "pluralno", "pluralna Bosna i Hercegovina". I drugim povodima Šarčević je zagovarao i zagovara afirmiranje takve Bosne i Hercegovine kao naše države, društva, života, nadanja.

Na područjima žanra koji bih uvjetno nazvao teološkim esejom, Ivan Šarčević je na hrvatskoj teološkoj sceni pravi nasljednik pokojnog Vjekoslava Bajsića (1924-1994). Bajsić je nekada, kao Šarčević sada, teološki teške i do kosti bolne teme o/pisao jasnim jezikom, pravom književnošću. I srcem koje je iskreno u svojim otkućajima. Kao i Bajsić, i Šarčević je vjernik kojem vjera nije alibi za bilo kakve "driblinge", niti je izlika za udvaranje sebi ili drugima... Ovu Šarčeviću knjigu na mnogo mjesta mnogi će doživjeti i kao jedno iscjeljujuće štivo, na njezinim stranicama mnogi će naći podsticajna korektivna mjesta za sve ljude koji "imalo drže do moralnog zakona u sebi i zvjezdanog neba iznad sebe".

Alineje o Bošnjacima, muslimanima, islamu. Posve je jasno da ja, kao 'objektivni čitatelj' ove Šarčevićeve knjige nisam ni htio, a ni mogao, plijeviti njezine pasuse bez mojih muslimanskih pripadništava. Reći ću, tim povodom, da je Šarčevićev esej "Ostati ili odseliti? Pastoralno-teološke implikacije progona i iseljavanja na primjeru knjige Jeremije proroka" posebna

dragocjenost ove knjige ovog bosanskog franjevca.

U komentarima Kur'ana prorok Jeremija je itekako uvaženi i poštovan lik, an-Nabiyy Armyā (vjerovjesnik Ermija) ili an-Nabiyy Irmijā (vjerovjesnik Irmija) sintagma je s kojom se u našim muslimanskim komentarima časti ovaj Božiji poslanik. Ovim esejom Šarčević je, ako tako možemo kazati, opisao biblijske poglede na izbjeglištvo, emigraciju, iseljenišvo. Kako steći novu domovinu, kako se sjećati stare, gdje je, i kada je, čovjek 'svoj na svome'? - sve to preturio je preko pleća i tjemena strpljivi prorok Jeremija.

Vratimo li se tome kakosu prošli Bošnjaci, muslimani i islam u ovoj knjizi Ivana Šarčevića, tek preliminarno treba napomenuti da autor, najčešće, prati i detektira naporedna iskustva poraća i reagiranja na njega (od Hrvata, Srba, Bošnjaka). U tom pogledu zanimljivo je poglavlje "Bez-lična mržnja u Bosni", autor se u toj dionici svoje knjige upustio u "bosansku mržnju" na tri glavne strane, te o tome sam kaže: "...svjestan sam da se uplicem u nešto nimalo jednostavno, osobito zbog opasnosti da nekoga uvrijedim. Polazište mi je, zapravo, ispitivanje samoga sebe, dekodifikacija vlastitih misli i nutrine, traže-

U sadašnjim vremenima mnogo je preče vidati rane iz nedavne agresije i otvoriti nove projekte sporazumijevanja, bez pribjegavanja, kako autor efektno i mudro kaže, 'kultu ličnosti', 'kultu sretne prošlosti', 'kultu vječne države', 'kultu nevinog naroda'...

nje odgovora na vlastita pitanja i na pitanja koja često drugi, osobito stranci, postavljaju a koja se usredotočuju na mržnju u Bosni." (67-68).

Autoru Šarčeviću učinili bismo nepravdu ako bismo ovim i prethodnim pasusom sugerirali da u ovoj knjizi on o Bošnjacima govori samo u kontekstu "mržnje". To mi ne želimo sugerirati, jer Bošnjaci, muslimani, islam... temati su i u drugim pasusima i poglavljima ove knjige, kao i u drugim kontekstima. Držimo li se istine, fenomen mržnje Šarčević ne povezuje, ontološki, ni za jedan narod, ni za jedan kolektivitet. Ono što Šarčević želi razobličiti i osporiti jeste jedno shvatanje koje glasi: "Ljubav prema vlastitom narodu, kulturi, vjeri raste proporcionalno s netrpeljivošću, isključivanjem, ugrožavanjem, pa i mržnjom i ubijanjem drugih." (68).

Ponavljamo, Šarčević odlučno odbacuje ovakvu vrstu ljubavi. Prelazeći potom na govor "o ljudskom zajedništvu", Šarčević se prisjeća nekadašnjeg jugoslavenskog zajedništva i tvrdi da se zajedništvo onih različitih "ne raspada zbog toga što bi (...) bilo po sebi nešto krivo i loše. Zajedništva se raspadaju ako dolazi do nesnošljive dominacije jednih nad razlikama drugih, onda kad se ugrožavaju sloboda, prava i dostojanstvo onih koji čine to zajedništvo..." (69).

Spomen Jugoslavije ovdje, uz svoje značenje jedan na jedan, ima i jedno aluzivno značenje. Sada je to Bosna i Hercegovina - sa svojim 'većinskim bošnjačkim narodom', činjenicom koja je, barem za Hrvate, a navodno i za Srbe, mogući izvor straha od suprematizma - dakle, sada je BiH na neki način jugoslavica jer preuzima nekakvu imaginarnu ulogu bivše nam zajedničke države! Kao i na

mnogo mjesta u ovoj Šarčevićevoj knjizi, i ovdje je potrebno poslušati autora. U poglavlju Totalitarizam, teologija i simboli, Šarčević razobličuje "bošnjački i hrvatski totalitarizam" i izjavljuje da svaki od njih "odgovara ili parazitira na srpskom". Tako o "bošnjačkom nacionalizmu" Šarčević kaže:

"Uslijed povijesnih uvjetovanosti, sadašnji bošnjački nacionalizam vrlo slični srpskome u prijašnjim državama (1918. - 1941.; 1945. - 1991.), dakle ne shvaća se kao nacionalizam nego kao jedini poželjan pristup zajedničkoj državi, jedini ispravnipatriotizam. U tom nacionalizmu (unitarizmu) vladavina većine, odnosno privilegiji su oznaka navodne jednakopravnosti." (51-52).

Iako o ovome sa Šarčevićem mogu razgovarati kao sa prijateljem uz kavu/kahvu, o ovoj i sličnim alinejama njegove knjige moguće je suvislo raspravljati samo na simpozijumu gdje bi se pokazalo da je ratna i poratna satjeranost Bošnjaka na ubogo uske teritorije, na manje od 33% prostora BiH, jedna od strašnih posljedica genocida i agresije 1992-1996. Ta satjeranost Bošnjaka na trećinu prostora BiH nije posljedica navodnih Izetbegovićevih preseljenih dogovora o 'humanom preseljenju' naroda i zamjeni teritorija, već je

posljedica surovih etničkih čišćenja. Sud u Haagu je to više puta u presudama pokazao. (I sam Šarčević u svojoj vrijednoj knjizi lamentira nad sintagmom "humano preseljenje", npr. str. 141.) Nažalost, hrvatski i srpski demografski gubici u BiH (ili što se toga tiče u Hrvatskoj) u velikoj su mjeri bili posljedica pristajanja njihovih politika na dogovore oko "humanih preseljenja".

Vratimo li se spomenutom teritoriju (ili tzv. bošnjačkim enklavama na trećini BiH), on je i danas 'najmnogoetničkiji' i 'najmnogokulturalniji', kao i glavna ekonomska žila kucavica dejtonske BiH. K tome, tzv. bošnjački nacionalizam danas nema ništa što je od poluga vlasti imao srpski nacionalizam nekada (pa i sada): centraliziranu državu i ekonomiju, mnogoljudnu vojsku i policiju, jedan gvozdeno uređeni sistem odlučivanja, centralizirano obrazovanje itd. Ovim ja ne optiram za to da takvo što ikada bude u rukama "bošnjačkog nacionalizma", tek želim potcrtati razlike.

Napokon, profesor Šarčević se u ovoj knjizi dotiče i višedecenijske percepcije islama na Zapadu, a u kontekstu reperkusija po bosanskohercegovačke muslimane: "Za veliku većinu zapadnjaka - nakon prevladavanja velikih unutarnjih razlika, te nakon ublažavanja napetosti Istok-Zapad (kapitalizam-komunizam) - islam, i to ne kao vjera, nego više kao biološko širenje muslimana, postao je najveći mogući neprijatelj." (76).

(Šarčević na ovom mjestu dodaje fusnotu i osvježava svoje tvrdnje spominjući današnji rat u Ukrajini, dodajući da "danas živimo u još većim podjelama i ratovima...")

Rekao bih na kraju ovog prikaza, zapravo moga nagovora na čitanje "Teoloških pogleda u višetetničkom kontekstu" Ivana Šarčevića, da je njegova knjiga važan, angažiran, iskren i otvoren primjer jedne 'kontekstualne teologije' u nas u BiH i na Balkanu. Šarčević se ne bavi samo 'svojima', on se bavi i 'nama', svima. Dobro je imati ovakve knjige, kao što je ova Šarčevićeva, ili kao što su djela Dževada Hožića, "Kuda ide Islamska zajednica?" (Sarajevo 2005) te Milorada Tomanića, "Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj", Beograd, 2001.